

ԳՐԱԽՈՍՈՒԹՅՈՒՆ

ԱԶԱՏ ԲՈԶՈՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր

ԳԻՏՆԱԿԱՆԻ ԲՅՈՒԶԱՆԴԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԵՏԱԶՈՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ՄԵԿՏԵՂՈՒՄԸ

Հրաչ Մ. Բարթիկյան, Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ, հատոր երրորդ, «Մեսրոպ արքեպս. Աշճեան մատենաշար», 19, Երևան, 2006, 316 էջ (ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտ)

Hratch M. Bartikian, Studia Armeno-Byzantina, Third volume, Arch. Mesrob Ashjian Book Series, 19, Yeravan, 2006, 316 p. (Akademy of National Siencies of Armenian Republik, Institut of Hisrory)

Դեռևս 2002 թ. Երևանի պետական համալսարանի Աստվածաբանության ֆակուլտետի դեկան Տ. Շահե արքեպիսկոպոս Աճեմյանի ջանքերով լույս տեսավ մեր ժամանակների առաջնակարգ բյուզանդագետներից մեկի՝ Հայաստանի ԳԱԱ իսկական անդամ (1996), Աթենքի ակադեմիայի (1980) և Հռոմի «Տիբերիանա» արվեստի, գրականության և գիտության ակադեմիայի արտասահմանյան անդամ (1987) Հրաչ Բարթիկյանի «Հայ-բյուզանդական հետազոտություններ»-ի երկհատորյակը, նրա գիտական հոդվածների ընտրանին (131 հոդված, հինգ լեզուներով հրապարակումներ), որը բավականին մեծ աշխուժություն առաջացրեց գիտական շրջաններում¹:

Գրքի ընդունելությունից ոգեպնդված գիտնականը ձեռնամուխ եղավ առաջին երկու հատորներում չընդգրկված հոդվածների հավաքմանն ու հրատարակության պատրաստմանը: «Հայագիտական հետազոտություններ»-ի երրորդ հատորը բովանդակում է երկհատորյակի լույսընծայումից հետո հեղինակի հրատարակված ավելի քան մեկ տասնյակ հոդվածները (հիարկե հետազոտություններից մի քանիսը հրապարակված են ավելի վաղ), որոնք վերաբերում են հայագիտության և բյուզանդագիտության մի շարք կարևորագույն բնագավառների. Մատթեոսի Ավետարանի հայկական դասական թարգմանության համեմատությանը հունարեն բնագրի հետ, ԺԳ դարի երկրորդ քառորդին հայ-բյուզանդական դիվանագիտական փոխհարաբերություններին, «Դաշանց թղթին» առնչվող պատմաբանասիրական խնդիրներին, ԺԱ-ԺԴ դարերում Բյուզանդական կայսրության տարածքում գործավարած հայկական համայնքներին ևն: Ժողովածոյի վերջում դրված հրապարակումը Կոստանդնուպոլսի Տիեզերական Պատրիարք Իոակիմի (1498-1504) մի ներբողյանի հրապարակումն ու հետազոտությունն է. բնագիր, որն ուղղակիորեն բացահայտում է ԺԶ դարի սկզբին Կովկասում տիրող քաղաքական իրավիճակը, հետաքրքիր պատմական ակնարկներ է պարունակում տարածաշրջանում վաղ միջնադարում քրիստոնեության տարածման խնդիրների վերաբերյալ: Աշխատանքներն, ինչպես եռհա-

¹ Գրախոսություն հրապարակվեց Գ. Գրիգորյանի հեղինակությամբ, տե՛ս ՊԲՀ, 2003, 1, էջ 295-300:

տորյակի նախորդ երկու հատորներում, բերվում են ըստ հրապարակման ժամանակագրական հերթականության: Մենք կփորձենք դրանք դասակարգել ըստ գիտնականի հետազոտական հետաքրքրությունների:

Սուրբ Գրքին վերաբերող հետազոտություններ

Ժողովածոյի առաջին հոդվածը հրապարակվում է ԵՊՀ Աստվածաբանության ֆակուլտետի հրապարակած «Աճեմյան մատենաշարի» առաջին հատորից: Հոդվածն անվանված է «Մատթեոսի Ավետարանը հունարենի և հայերենի բաղդատությամբ» (էջ 5-36): Այս հրապարակումը բազմալաստակ գիտնականի Աստվածաշնչային բնագրերի հետ երկարատև աշխատանքի արդյունք է և ուղղակի շարունակությունը երջանկահիշատակ հայագետ Հակոբ Անասյանի և հայագետների մի ողջ սերնդի բանասիրական պրպտումների: Հր. Բարթիկյանը գիտական բժախնդրությամբ անդրադառնում է Ավետարանի հունարեն և հայերեն կարևորագույն հրատարակություններին՝ հատկապես հիշատակելով հայերեն բնագրի այն տպագրությունները, որոնք ժամանակին համեմատվել են հունարեն բնագրի հետ: Հեղինակն, անդրադառնալով մինչ այժմ եղած համեմատություններին՝ եկել է այն եզրակացության, որ հետազոտությունները կատարվել են ոչ բավարար հետևողականությամբ: Այնուհետև Հր. Բարթիկյանը անդրադառնում է Մատթեոսի Ավետարանի սեփական համեմատություններին՝ Շահե Սրբազանի խորհրդով հայերեն միջնադարյան թարգմանությունը համեմատելով Նեստլե-Ալանդի կազմած հունարեն բնագրի հետ, որի ընթացքում հետազոտողը նկատել է շուրջ 1029 տարբերություն, որոնք բաժանել է 20 ենթախմբերի:

Հր. Բարթիկյանը նկատել է հայերեն բնագրում շուրջ 50 հավելում, որոնք բացակայում են Նեստլե-Ալանդի հունարեն քննական բնագրում, բայց կան հունարեն այլ ձեռագրախմբերում: Առաջին չորս խումբ տարբերությունները վերաբերում են շարահյուսական հատուկ մոտեցումներին, երկու բնագրերում տարբեր բառ-եզրերի օգտագործմանը և հատուկ անունների գրմանը: Հաջորդ խումբ տարբերությունները վերաբերում են հայերենում բացակայող, սակայն հայերեն այլ ձեռագրերում առկա հունարեն նախադասություն-դարձվածքներին, հայերեն բնագրում թույլ տրված թարգմանական վրիպումներին և թյուրըմբռնումներին: Այստեղ չափազանց կարևոր է հեղինակի կողմից նկատված *αγρος, ηγεμων, παλιγγενεσια, επιτροπος, ταφο* և այլ տերմինների հայերեն թարգմանության մեջ առկա տարբերակները, որոնք հետաքննում են հունարեն բնագրի իմաստից: Շեղումների մյուս խումբը վերաբերում է հունարեն միևնույն տերմինի հայերենում այլ տերմիններով թարգմանված լինելուն և հունարենի հոմանիշները հայերենում միևնույն բառով թարգմանելուն: Բերելով հայերեն թարգմանության մեջ հունարեն բնագրի իմաստից շեղվելու մեկ օրինակ (Զ 6՝ Հր. Բարթիկյանը ցույց է տալիս թարգմանչի կառչվածությունը Ավետարանական իմաստին: Իմաստին և ոչ թե հունարենի շարահյուսական կամ բառային պատճենումներին հետևելու մեթոդ է կիրառված թարգմանության մեջ, երբ հունարենի գոյականը փոխարինվում է բայով, այստեղ այլ է հունարեն բայի ժամանակն ու սեռը, գոյականի և բայի թիվը (հոգնակին փոխված է եզակիով, կամ հակառակը), հունարենում առկա եբրայերեն առանձին բառեր տրված են հայերեն թարգմանությամբ:

յամբ, հայերենում գոյություն չունեցող հունական շեշտերի և շնչերի անունները փոխարինված են հայերենի կետադրության տարբեր տերմին-եզրերով, հայերենի քերականությանը անհարիր մի շարք ձևեր (ինչպես, օր.՝ սեռը) թարգմանիչները փորձել են վերարտադրել յուրօրինակ լուծումներով:

Վերջապես, Հր. Բարթիկյանն անդրադառնում է հրատարակիչների թույլ տված որոշ «թերացումներին», որոնք արտահայտվում են կետադրական նշանների ոչ ճիշտ տեղադրումով²: Բյուզանդագետը ուշադրություն է հրավիրում նաև այն հանգամանքի վրա, որ «Նոր բառգիրք Հայկազեան լեզուի» դարակազմիկ հրատարակության աշխատասիրողները (Գ. Ավետիքյան, Խ. Սյուրմեյան, Մ. Ավգերյան), համոզված լինելով Աստվածաշնչի հայերեն թարգմանության անսխալության մեջ, նրա մեջ օգտագործված ողջ բառապաշարն օգտագործում են իրենց բառարանում՝ դրա դիմաց դնելով հունարեն Աստվածաշնչում առկա համապատասխան բառ-եզրը՝ առանձին դեպքերում անգիտանալով վերջինիս ճշգրիտ իմաստը: Նման օրինակներից բյուզանդագետն առանձնացնում է հետևյալ կրկնակները. քաղցր/χρῖστος (պիտանի, օգտակար), վարեմ /σπειρω (ցանեմ), վայրենի /αγριος (դաշտ) դատաւոր /ηγεμων (նահանգապետ), գաւառապետ /επιτρος (վերակացու) ևն.:

Նկատված թարգմանական հատուկներն «վրիպումները», ըստ Հր. Բարթիկյանի, չեն կարող դուրս-ինչ ստվեր նետել Մատթեոսի Ավետարանի Ոսկեդարյան թարգմանության գերազանց որակի վրա: Հր. Բարթիկյանի օրինակելի հետազոտությունը նոր ավանդ է հայերեն Աստվածաշնչի բնագրի ուսումնասիրության ասպարեզում, իսկ նրա կողմից օգտագործված մեթոդիկայի կիրառումը ուղեցույց պետք է լինի գալիք հետազոտողների համար:

Այս նույն թեմային վերաբերում է «Երկու դրվագ Սրբոց Թարգմանչաց ուսումնառության և Աստվածաշնչի հունարեն բնագրից առաջին նախադասության թարգմանության վերաբերող» (էջ 247-253) հոդվածը: Այստեղ Հր. Բարթիկյանը շոշափում է մի կարևոր հարց, որը հայագիտության մեջ ուշադրության առարկա է դառնում առաջին անգամ: Հեղինակը քննարկում է այն խնդիրը, թե ինչո՞ւ «ընկալեալ» թարգմանությունը գլուխ բերելու համար Ս. Սահակն ու Ս. Մեսրոպն իրենց աշակերտներին ուղարկեցին Ալեքսանդրիա: Հեղինակը հետազոտողների ուշադրությունն է հրավիրում այն հանգամանքի վրա, որ հելլենիզմի դարաշրջանում հունարեն լեզվի բազմաթիվ բարբառների հիմքի վրա Ալեքսանդրիայում էր ձևավորվել κωινո³ (ընդհանուր գործածության) հունարենը, որով թարգմանվել և գրվել էին Հին և Նոր Կտակարանի գրքերը: Հունարենի գրական այս տարբերակում «դասական հունարենի համեմատությամբ» միօրինակության էին բերված «բազմաթիվ ձայնավորների, երկբարբառների... և բաղաձայնների» արտասանությունը և ուղղագրությունը, «բազում բառեր փոխել են իրենց նշանակությունը, ուրիշները դադարել են գոյություն ունենալուց և հանդես են եկել նոր բառեր» (էջ 248): Այս նկատառումներին կարելի է հավելել նաև այն հանգամանքը, որ ողջ քրիստոնեական աշխարհը առաջնորդվում էր Աղեքսանդրյան մեկնողական դպրոցի ներկայացուցիչների (Փիլոն Աղեքսանդրացի, Որոգինես, Պլոտին, Աթանաս Աղեքսանդրացի և ուրիշներ) կողմից ճշգրտված Աստվածաշնչային բնագրերի վրա: Այս հոդվածի երկրորդ դրվագում հե-

² Կարծում եմ, նման շեղումները կարելի էր վերագրել նաև հրատարակիչներին:

դինական անդրադառնում է Ս. Մեսրոպի կողմից հայերեն թարգմանված Աստվածաշնչի առաջին նախադասության («Ճանաչել զիմաստութիւն և զխրատ, իմանալ զբանս հանճարոյ»։ Առակք, Ա 2(ընկալման խնդրին և հմտորեն վերարտադրում է մեր Ոսկեդարյան թարգմանիչների կողմից այդ արտահայտության մեջ դրած իմաստը. «Հասու լինել գիտության (իմա՝ գիտելիքներին), կրթության, խոհեմ խոսքին»։ Հր. Բարթիկյանի նման ոսկերչական ճշգրտումները նոր մեթոդական հիմքեր են տալիս վերստին ընկալելու Աստվածաշնչի մեր Ոսկեդարյան թարգմանության յուրահատկությունը։

Հայ-բյուզանդական եկեղեցական փոխհարաբերություններ

Հետազոտությունների այս բնագավառը սկզբից ի վեր նշանավոր բյուզանդագետ-հայագետի հետաքրքրությունների կենտրոնում է եղել։ «Գանձասար» Աստվածաբանական հանդեսի յոթերորդ հատորում առաջին անգամ հայերեն լեզվով լույս տեսած «Կոստանդնուպոլսի Պատրիարքներ Գերմանոս Բ-ի (1222-1244) և Մանուելի (1244-1255) թղթերը Հեթում Ա թագաւորին և Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցի Կաթողիկոսին» (էջ 27-63) հրապարակումը պրպտումների նոր ուղիներ է մատնանշում հայ-բյուզանդական եկեղեցական փոխհարաբերությունների ապագա հետազոտողների առջև՝ հայագիտության մեջ իրավացիորեն սրբագրելով երջանկահիշատակ Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանյանի այն դրույթը, ըստ որի Մանուել Ա կայսեր (1143-1180) գահակալությունից հետո «յոյներու հետ միութենական բանակցութիւնները վերջնականապէս փակուեցան»։ Երախտաշատ բյուզանդագետը այս անգամ իր հետազոտության նշանախեց է դարձնում միայն հունարեն բնագրով պահպանված Գերմանոս Բ և Մանուել Ա Պատրիարքների նամակները՝ ուղղված Կոստանդին Բարձրաբերդցի Կաթողիկոսին։ Գերմանոս Պատրիարքի նամակի հունարեն բնագիրը դեռևս 1914 թ. հրապարակել է հույն հետազոտող Սպ. Լագոպատեսը, ցավոք մինչ Հր. Բարթիկյանի հրապարակումը այն անհայտ է մնացել հայագիտական շրջաններին։ Փաստորեն, բյուզանդագետը պահպանված վավերագրի և հայկական սկզբնաղբյուրներում պահպանված ժլատ տեղեկությունների հիմքի վրա պարզաբանում է Գերմանոս Բ Պատրիարքի և Կոստանդին Ա Բարձրաբերդցի Կաթողիկոսի միջև ծավալված միջեկեղեցական բանակցություններին վերաբերող պատմաբանասիրական խնդիրները։ Հոդվածի երկրորդ մասում Հր. Բարթիկյանը ներկայացնում է Մանուել Ա Պատրիարքի՝ դեռևս չհրապարակված նամակի պահպանված երկու մատյանների (Բավարական գրադարան, թ. 207 և Վատիկանի Առաքելական գրադարան, թ. 77) պարունակած նյութերի նկարագրությունը։ Այդ մատյանի հետագա հետազոտությունը իր պարունակած նյութերով կարող է հետաքրքիր բացահայտումների նյութ դառնալ հայ-բյուզանդական եկեղեցական փոխհարաբերությունների, հայ-քաղկեդոնականների մատենագրական փշրանքների հետագա ուսումնասիրության համար։ Հրապարակման մեջ տեղ են գտել նաև Գերմանոս և Մանուել Պատրիարքների նամակների հունարեն բնագրերը՝ զուգահեռ հայերեն թարգմանությամբ։

Հայերը Բյուզանդական կայսրության տարածքում

Այս թեմայի շուրջ գրախոսվող գրքում առկա է 2003 թ. լույս տեսած երկու հրապարակում: Այս թեմատիկայի առաջին լուրջ հետազոտողը հայագիտության մեջ եղել է հանրահայտ բյուզանդագետ Նիկողայոս Ադոնցը: Ներկայացվող հոդվածներից առաջինը ներկայացնում է ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի կողմից հրապարակված «Հայ գաղթաշխարհի պատմություն» գրքի «Բյուզանդիա» բաժինը (էջ 65-125): Հր. Բարթիկյանն այստեղ ի մի է բերում թեմայի շուրջ իր հավաքած հարուստ նյութը՝ առանձին դեպքերում ճշտելով այդ տեղեկությունների արժանահավատությունը: Սկսելով երկու ժողովուրդների (հույն և հայ) վաղագույն մատենագրական երկերում պահպանված վկայություններից՝ հեղինակն անդրադառնում է Բյուզանդական կայսրության մեջ հայագիտության բարձրաստիճան գործիչների խաղացած դերին, այնուհետև հայագիտության մեջ առաջին անգամ փորձում է հյուսել Բյուզանդական կայսրության տարածքներում ստեղծված հայկական գաղութների (**Փոքր Ասիայում՝ Կ.Պոլիս, Պերգամոն, Պեգե, Զմյուռնիա, Բալկաններում. Թրակիա՝ Փիլիպպոպոլիս-Պլովդիվ, Տրիպոլիս-Սոֆիա, Սոգոպոլիս, Դիդիմոտիսոն, Մակեդոնիա՝ Աթոս, Թեսալոնիկե, Պրիլպապոս, Թեսալիա՝ Էգեյան ծովի կղզիներ. Պատմոս, Քիոս, Էվբիա, Հոնիական ծովի կղզիներ. Կրետե**) պատմությունը, անդրադառնում է հայկական համայնքների կարգավիճակի հետ կապված խնդիրներին:

Այս թեմատիկային վերաբերող մյուս հոդվածում. «Հունական միջնադարյան արխիվային փաստաթղթեր Բյուզանդական կայսրության տարածքում Հայոց ներկայության մասին (XI-XIV դդ.)» (էջ 127-170): Այն առաջին անգամ հրապարակվել է 2003 թ. ՊԲՀ-ի 3-րդ համարում: Այս աշխատանքը, ինչպես հեղինակի մի շարք նախկին հետազոտությունները, հիշյալ թեմայի շուրջ ունեն պրոսոպոգրաֆիկ ուղղվածություն, ուր հեղինակն անդրադառնում է դեռևս ԺԹ դարում Ֆ. Միկլոշիչի և Յոզ. Մյուլլերի կողմից հրատարակված բյուզանդական վավերագրերի վեցհատորյակում առկա հայերի մասին վկայություններին և այդ նյութերի համապարփակ քննարկմանը: Այստեղ հեղինակն անդրադառնում է հետևյալ տոհմանուններին և անձնանուններին. Ասպետ, Արմենոպոլոս, Արշակ, Արշավիր, Արտավազդ, Գավրաս, Թոռնիկյաններ, Իսավեր, Լեվոն, Խաչանես, Օերենց, Կուրտիկներ, Մախիտար-Մխիթար, Մանդակ, Մերոպներ, Մոնաստիրիոտես, Չմշկիկ, Մենեքերիմյաններ, Վահան, Վարդ, Վարդան, Տարոնացիներ, անդրադառնում է հայ-հայեր էթնոնիմի օգտագործման դեպքերին:

Այս նույն հարցերի հետազոտության խնդիրներից է արտածված ռուս բյուզանդագետ Լիտավրինի ծննդյան 75-ամյակի առիթով 2003 թ. լույս տեսած ժողովածոյում հրապարակված «Բյուզանդական դիմագրության (պրոսոպոգրաֆիայի) մասին: Մոնաստերիոտներ, ովքե՞ր են նրանք» ռուսերեն հոդվածը, լրացնելով Ա. Պ. Կաժդանի հետազոտությունը: Հեղինակն այս ընտանիքի անունը սրամտորեն փորձում է կապել Վան տեղանվան հետ, այնուամենայնիվ ստուգաբանական այս մոտեցումը դեռևս նոր փաստարկների և ստուգման կարոտ խնդիր է մնում:

Վավերագրական հետազոտություններ

«Դաշանց թուղթ». կազմը, ստեղծման ժամանակը, հեղինակն ու նպատակը» (էջ 179-230) հոդվածն առաջին անգամ հրապարակվել է ՊԲՀ 2004 թ. երկրորդ համարում: Այստեղ հեղինակը մատենագիտական տեղեկանք է տալիս այդ վավերագրի տարբեր հրատարակությունների մասին, զուգահեռներ է անցկացնում վավերագրում առկա պատմական փաստերի և հայագիտության մեջ արձարծված տեսակետների միջև: Բերում է խնդրի շուրջ առ այսօր շոշափված բոլոր մոտեցումները: Այնուհետև հետազոտողը, հենվելով հայագիտության մեջ արձարծված հիմնական տեսակետների վրա, առանձնացնում է մի քանի խնդիրներ (1. «Դաշանց թուղթը» լատինամեն տ է, թե՞ հայամետ, 2. Մեկ աղբյուր, թե՞ երկու, 3. Որտե՞ղ և ե՞րբ է կնքվել դաշինքը, 4. Կնքված դաշնադրության պայմանները, 5. Տեխնիկական տերմիններ «Դաշանց թղթում», 6. Տրդատ-Կոստանդին պայմանագրի կլաուզուլան, 7. Ե՞րբ, ու՞մ կողմից է գրված և ո՞ւմ է հասցեագրված «Դաշանց թուղթը» ներկա վիճակում) և առանձին-առանձին քննում դրանք: Հետևելով Հ. Միքայել վրդ. Չամչյանի և նրա հետևողների տեսակետին, թե «Տրդատ արքայի և Կոստանդին կայսեր միջև պայմանագիր (դաշինք) կնքվել է» դրույթին, և որպես ելակետ ընդունելով Հ. Կարապետ վրդ. Շահնազարյանցի պաշտպանած «Հիշվող Տրդատ-Կոստանդին դաշինքում Գրիգոր Լուսավորիչ, Մեղրեստրոս Պապ բացակայում են, նրանք մուտք են գործել ավելի ուշ» դրույթը, անդրադառնում է հարցի կապակցությամբ Տ. Մաղաքիա Պատրիարք Օրմանյանի, ակադ. Աշոտ Հովհաննիսյանի և Հակոբ Անասյանի տեսակետներին, որոնք մանրամասների մեջ իրարից տարբերվելով, իրար հետ համաձայն են մեկ հիմնական հարցում՝ «Դաշանց թղթի» մեզ հասած տարբերակը խաչակրաց ռազմարշավների ժամանակներում ստեղծված վավերագիր է: Անդրադառնալով վերջին տարիներին հրապարակված Ռոբերտ Թոմսոնի, Գաբրիելլա Ուլուհոջյանի և Էռնա Շիրինյանի հոդվածներին, որոնց մեջ, իհարկե, չբացառելով «Դաշանց թղթի» հենքի վավերականությունը, այն համարում են լատինասեր կողմնորոշում ունեցող անձի կողմից Խաչակրաց դարաշրջանում ստեղծված կեղծ վավերագիր:

Վերոբերյալ հարցադրումներին Հր. Բարթիկյանի պատասխանը միանշանակ է. «Դաշանց թուղթը» կապ չունի լատինամետ կամ ունիթորական շրջանակների հետ, այն գրված է Հայոց Առաքելական Եկեղեցու նվիրապետական ինքնուրույնության (ավտոկեֆալություն) դիրքերից: Հետազոտողը հակված է «Դաշանց թղթի» հիմքում տեսնել Դ դարի սկզբին Տրդատ Գ-ի և Կոստանդին Մեծի միջև 325 թ. Նիկոմեդիայում կնքված մի պայմանագիր (նախապես հունարեն գրված), որի վրա էլ կազմվել է ԺԳ դարում վերջնական տեսքի բերված «կեղծ» վավերագիրը:

Տաղանդավոր բյուզանդագետը «Դաշանց թղթ»-ում առանձնացնում է մի շարք պատմական իրողություններ, որոնք հասկանալի են միայն Դ դարի պատմական միջավայրում. բերվում է Դ դարի սկզբի Հռոմեական կայսրության դիոկղետիանոսյան վարչական բաժանումը, այդ եզրերից (ինչպես, օր.՝ Պոռտին Արմենիա) օգտվում է նաև Մովսես Խորենացին: Այնուամենայնիվ նկատելի է նաև ԺԲ-ԺԳ դարերի քաղաքական ռեալիաների առկայությունը (Արևմտյան պետությունների վրա պապական իշխանության հավաստումը): Վավերագրի հին շերտում նշանավոր բյուզանդագետը պնդում է Նիկիայի տիեզերական ժողովի և Եվսեբիոս Նիկոմեդացու (ԺԳ դ. փոխարինված Մեղրեստրոս Պապի անունով) հիշատակությունը, որը հաստատվում է նաև Ագաթանգեղոսի պատմության գրչագրերով: Ուրեմն՝ նախնական

վավերագրի *terminus ante quem*-ը 318, իսկ *terminus post quem*-ը ինչպես կարելի է կռահել՝ 337 թվականն է: Այնուհետև հետազոտողը փորձում է վերականգնել Տրդատ-Կոստանդին պայմանագրի հիմնական կետերն ու դրույթները, անդրադառնում է վավերագրում տեղ գտած մի շարք եզրերի (հայր, եղբայր, բարեկամ, ֆրեր) նշանակությանը: Դրանք բացատրելու համար լայնորեն օգտագործում է հարակից հունահռոմեական սկզբնաղբյուրների տեղեկությունները՝ վեր հանելով իրողություններ, որոնք հազիվ թե հայտնի լինեին «Դաշանց թղթի» խաչակրաց դարաշրջանի «կեղծարարին»: Քննության է առնվում նաև Տրդատ-Կոստանդին պայմանագրի կլաուզուլան՝ ժամանակի համապատասխան վավերագրերի համեմատությամբ:

Այնուհետև հեղինակն անդրադառնում է «Ե՞րբ, ու՞մ կողմից է գրված և ո՞ւմ է հասցեագրված «Դաշանց թուղթը» ներկա վիճակում» խնդրին: Հր. Բարթիկյանը ևս, ինչպես նախորդ հետազոտողները, կարծում է, որ «կեղծիքը» կատարվել է ԺԱ-ԺԳ դարերում. «Ուստի Տրդատ թագավորի անվան տակ XI դ. վերջի և XIII դ. առաջին կեսի Կիլիկիայի հզոր վեհապետն է թաքնված (Լևոն II³ - Հեթում I)» (էջ 222): Ըստ հետազոտողի՝ «Կեղծիքը» կատարվել է «XIII դ. առաջին կեսում Կիլիկիայի հայկական թագավորության եկեղեցական ու քաղաքական վերնախավի կողմից, այն հասցեագրված էր ո՛չ թե հայերին, այլ խաչակիրներին» (էջ 224):

Ըստ հեղինակի՝ այս ժամանակ է վավերագրում տեղ գտել նաև Գրիգոր Լուսավորչի անունը, Պատրիարքական չորս Աթոռների (Անտիոք, Երուսաղեմ, Ալեքսանդրիա և Հայոց Եկեղեցու) համապատվության և այդ Աթոռների կողմից Հայոց Կաթողիկոսին ընտրելու տեսությունը, Հայոց թագավորի և Կաթողիկոսի ինքնագլուխ լինելու վարկածը: Ըստ բյուզանդագետի՝ ԺԳ դարի «Դաշանց թղթի» վերաձևողները նպատակ են հետապնդել «Մեղբեստորոս Պապի անվամբ ու հեղինակությամբ ամրագրել և տարածաշրջանի լատինների ոտնձգություններից զերծ պահել Սուրբ վայրերի Հայոց շարժական ու անշարժ գույքը, այն պահպանել «հաստատուն և անփոխադրական» (էջ 11)» (էջ 226):

Այս հետազոտության կարևորությունն առաջին հերթին կայանում է պատմավավերագիտական քննության բազմաշերտ մոտեցումը, որը նոր ուղիներ կարող է բացահայտել Հայոց պատմության խրթին խնդիրները լուսաբանելու ճանապարհին, թեպետ պիտի նշել, որ քննարկման առարկա դարձած խնդիրներից շատերը կարող են հետազոտողներին հուշել տարբեր մոտեցումներ և լուծումներ:

Կնիքագիտական հետազոտություններ

Մի շարք հետազոտություններ է գրել Հր. Բարթիկյանը այս ասպարեզում, որոնք հրապարակված են նրա հետազոտությունների նաև նախորդ հատորներում՝ շարունակելով ռուս բյուզանդագետ Վ. Շանդրովսկայայի ԺԱ-ԺԲ դդ. կնիքների հետազոտության ավանդույթը: «Գուգարաց Աշուշա բդեշխի կնիքի հունարեն արձանագրության առեղծվածի լուծումը» (էջ 237-246) հոդվածում հեղինակը վերստին անդրադառնում է խնդրո առարկա կնիքին, որն արդեն ավելի քան մեկ ու կես դար Կով-

³ Ակատի ունի Կիլիկյան Հայաստանի Լևոն Բ Ռուբինյան իշխանին, որը 1198 թ. օծվեծ իբրև Լևոն Ա թագավոր:

կասով հետաքրքրվող մասնագետների ուշադրության կենտրոնում է: Հիմնականում բանախոսելով պրոֆ. Պ. Մուրադյանի հետ, Հր. Բարթիկյանը բերում է կնիքի սեփական թարգմանությունը. «Աշուշա բդեշի վրաց Կարթեդո(մայ)եցի» և պարզաբանում. «Աշուշան, կարթեդոմայեցի էր, Կարթո դո Մայ(շան)եցի», բնակավայր, որը գտնվում էր Հյուսիսային Ասորիքում:

Հետբյուզանդական հետազոտություններ /Metabyzantina/

Ինպես նախորդ հատորներում, այնպես էլ այստեղ Հր. Բարթիկյանը պատշաճ ուշադրություն է դարձնում Բյուզանդական կայսրության անկումից հետո ստեղծված բյուզանդական մատենագրությանը և նրա մեջ Կովկասի պատմությունը լուսաբանող սկզբնաղբյուրներին: Այս բնագավառում հայագիտությունը էական ձեռքբերումներ դեռևս չունի: Թբիլիսիի համալսարանի աշխատությունների 266 հատորում (1987 թ.) ռուսերեն լեզվով լույս տեսած «Կոստանդնուպոլսի պատրիարքարանի Մեծ հոետոր Մանուիլին (ԺՁ դարի առաջին կես) վերագրվող Մամցխե-Սաաթաբագոյի տերեր Կվարկվարե Բ-ի, Քայ-Խոսրովի և Մգեճաբուկի Ներբողյանը» (էջ 255-312) ռուսերեն հրապարակումը:

Հայ բյուզանդագետը ըստ պատշաճի գնահատում է հույն բյուզանդագետ Սպիրիդոն Լամբրոսի (1851-1919) վաստակը՝ հունարեն բնագիրը Իվերոնի վանքի մատենադարանում հայտնաբերելու և պատմական արժեքը բացահայտելու խնդրում, սակայն վիճարկում է ներբողյանի հեղինակային պատկանելության հարցը: Ըստ Հր. Բարթիկյանի՝ երկի հեղինակն է 1504 թ. կյանքից հեռացած Կ.Պոլսի Պատրիարք Հովակիմ Ա-ը, որը 1500 թ. այցելել է Մամցխե-Սաաթաբագո և անձամբ է հանձնել Մգեճաբուկ աթաբեգին խնդրո առարկա ներբողյանը՝ ակնկալելով նրա օգնությունը թուրքական իշխանությունների տիրապետության ներքո հայտնված Պատրիարքական Աթոռի ծանր ֆինանսական վիճակը թեթևացնելու խնդրում:

Հայ բյուզանդագետն իր առջև խնդիր է դնում նաև պարզել ներբողյանում տեղ գտած Վրաստանին վերաբերող որոշ պատմական գիտելիքների սկզբնաղբյուրը: Հեղինակն այստեղ տեսնում է Ակցուրի եպիսկոպոս Սիմեոնի ձեռագիրը, որը Հովակիմ Ա Պատրիարքին ուղեկցում էր Վրաստան կատարած այցելության ընթացքում: Ըստ հայ բյուզանդագետի՝ նրա միջամտության շնորհիվ է միայն բացատրվում Ակցուրի եպիսկոպոսական թեմի նշանակության ընդգծումը Վրաստանում քրիստոնեության տարածման և Անդրե առաքյալի գործունեության շրջաձիքում՝ հակադրելով այդ Աթոռը Մցխեթի կաթողիկոսարանին, որի հոգևոր իշխանությունը Մամցխեի աթաբեգները չէին ճանաչում: Կարևորելով ռուսերեն թարգմանությամբ հրապարակվող երկի նշանակությունը Վրաստանի պատմության հիշյալ ժամանակաշրջանի հետազոտության գործում՝ Հր. Բարթիկյանը ըստ արժանվույն գնահատում է ականատեսի կողմից գրված այս սկզբնաղբյուրի հաղորդած տեղեկությունների նշանակությունը ԺԵ դարավերջի և ԺՁ դարասկզբի Վրաստանի պատմության որոշակի խնդիրների հետազոտության գործում, նաև մանրամասն անդրադառնում է երկում տեղ գտած պատմական էքսկուրսներին և նշանակությանը՝ որոշակի միտումով Ակցուրի Աթոռի դերի բարձրացման գործում:

Ավելի ընդհանուր, ճանաչողական բնույթ ունի Հր. Բարթիկյանի «Հայագիտություն-բյուզանդագիտություն. փոխադարձ առնչություններ» (էջ 231-236) գեկուցում-հրապարակումը «Հայագիտության արդի վիճակը և զարգացման հեռանկարները» 2003 թ. տեղի ունեցած միջազգային համաժողովում, ուր հեղինակն անդրադառնում է վերջին հարյուրամյակների բյուզանդագիտական հետազոտությունների ընդհանուր մոտեցումներին, հատկապես սկզբնաղբյուրների հրապարակման ու հետազոտության բնագավառում, և ժամանակակից հայագիտության հետ նրա սերտաճման միտումներին: Հեղինակը քննադատորեն է մոտենում վերջին տարիներին նկատվող հայագիտական հիմնարար հետազոտությունների նվազմանը, բայց հույս է հայտնում, որ բացը կլրացվի երիտասարդ սերնդի կողմից: Իհարկե, կարելի էր մտածել նաև դասական բանասիրության՝ այս բնագավառում հետազոտողներ պատրաստելու ծրագրերի մասին:

Հոդվածների այս ժողովածոյի հրապարակումով ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտը հայագետների սեղանին է դնում բյուզանդագետի ընտիր հոդվածների մի ժողովածու, որը գեղեցիկ մի նվեր է Հրաչ Բարթիկյանի ծննդյան 80-ամյակի շեմին: